

Həmzəyeva Nurlana Qərib qızı
GDU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi
E-mail: hamzayeva_nurlana@mail.ru

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN YAŞAYIŞ EVLƏRİ

Açar sözlər: yaşayış evləri, evlərin formaları, evlərin tipoloji xüsusiyyətləri, gümbəzli evlər.

Ключевые слова: жилые дома, формы домов, типологические особенности домов, двускатные дома

Key words: houses, forms of houses, typological features of houses, duopitch houses

Etnoqrafik nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan Qafqazın ən unikal regionlarından biridir. Buranın spesifik ictimai – iqtisadi, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və mədəni – məişət prosesləri Azərbaycan xalqının şəhər mədəniyyətinin formalaşmasını da şərtləndirən səbəblərdəndir. Belə vəziyyətin yaranması yüzilliklər boyu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri arasında sıx ticarət, iqtisadi, təsərrüfat və mədəni əlaqələrin nəticəsidir.

Gəncə şəhəri Ümumazərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Yüzilliklər boyu şəhərlərimiz bir-biri ilə sıx vəhdətdə olmuş və onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri və zənginləşməsi nəticəsində yerli əhaliyə məxsus ənənəvi şəhər mədəniyyəti formalaşmışdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı e.ə. II minilliyin əvvəllərində orta tunc dövrünün daha yüksək mədəniyyət örnəyinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Şəhər tipli ilk yaşayış məskənləri – möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş şəhər-qalalar məhz bu dövrdə yaranmış, daş və ağac vəllər, kültəli təndir, dulus çarxı və s. meydana çıxmışdır. Əmək məhsuldarlığının artmasına təkan verən bütün bu texniki irəliləyişlər qəbilə üzvləri arasında əmlak bərabərsizliyinin artmasına, tayfa əyanlarının meydana çıxmasına sosial-iqtisadi zəmin yaratmışdır. Orta tunc dövründə metal məmulatı nümunələrinin hazırlanmasında döymə, tökmə, basma, oyma, cızma, həkk etmə, lehimləmə texnikası başlıca yer tutmuşdur.

Etnoqrafik nöqteyi – nəzərdən ev təbii, yaxud süni surətdə düzəldilmiş məişət sahəsi, sığınacaq yeri olub, məhsuldar qüvvələrin sonrakı təkamülü nəticəsində çox böyük və mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yerli inşaat materiallarından səmərəli istifadə etmək yolu ilə düzəldilmiş süni tikililərdən ibarət olan müxtəlif ev tipləri təkcə insanları münasib olmayan hava şəraitindən qorumaqla, həm də onların ən zəruri həyati ehtiyaclarını (qida məhsulları ehtiyatını qoruyub saxlamaq, onları emal edib yeməli hala salmaq, yemək bişirmək, çay-çörək yemək, yatmaq, dincəlmək və s.) ödəmək məqsədi daşmışdır. Sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlı olan yaşayış evləri cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyinin yaranması və sosial təbəqələşmənin dərinləşməsindən sonra həm də sosial göstəriciyə çevrilmişdir. Şəhər mədəniyyəti-

nin formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də xalq yaşayış evlərinin ənənəvi tikilməsi qaydasıdır. Etnoqrafik sorğular göstərir ki, Gəncə ətrafı məhəllələrin əksəriyyəti poligen, yəni, bir-birinə qohum olmayan bir neçə nəsilədən ibarət yaşayış məskənlərindən ibarətdir. Burada dağlıq və düzən ərazi baxımından monogen, patromik tipli məskunlaşma XIX əsrin birinci yarısında da öz mövcudluğunu qorumuşdur. Həyətsiz, kərpic evlər şəhərin mərkəzi məhəllələrində geniş yayılmışdır [1; s.886].

XII – XIX əsrlərdə Gəncə şəhərində memarlıq sənəti də özünün yüksək inkişaf mərhələsini keçmişdir. Gəncədə XI əsrdən etibarən bürclər, məqbərə, qala divarları, məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar, bazar və s. inşa edilmişdir. Belə tikintilərin meydana gəlməsi şəhərdə mühüm təcrübəli memarların, bənnaların, daşyonanların, dəmirçilərin və s. fəaliyyət göstərdiyindən xəbər verir. Bu dövrdə Azərbaycanda yaşamış Arran memarlıq məktəbinin formalaşmasında Gəncə memarları aparıcı rol oynamışlar. Onlar memarlıqda “Gəncə hörgüsü” adlanan xüsusi hörgü üslubu işləyib hazırlamışdılar. XIX əsrə qədər Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış evlərində küçə ilə mənzil bilavasitə əlaqələndirilmədiyindən, bu evlərdə giriş qurulmurdu. Lakin XIX əsrdə artıq bəzi rayonlarda, o cümlədən Gəncə şəhərinin bir çox yaşayış evlərində girişlərin, yeni milli memarlıq formalarında təzahür etdiyini görmək olar. Belə ki, bu girişlər astanadan, küçə qapısından və bunun üstündə müxtəlif formalarda qurulmuş sipərlərdən təşkil olunurdu. [2; s.88]

Şəhərin XVIII – XIX əsrlərə aid olan yaşayış binaları tipoloji cəhətdən otaqları bir və bəzən ikicərgəli yerləşmiş evlərdən ibarətdir. Otaqları bircərgəli planlaşdırılmış yaşayış binaları şəhərətrafında, ikicərgəlilər isə mərkəzdə inşa edilirdi. Keçmiş Gəncə şəhəri XVII – XIX əsrin müxtəlif illərinə aid olan yaşayış binalarını dövrümüzə qədər saxlaması, onların memarlıq – planlaşdırma, konstruksiya həlli nöqtəyi – nəzərindən inkişaf etməsi və spesifik xüsusiyyətlərə malik olması cəhətindən mahalın qalan şəhərləri arasında müstəsna mövqə tutmasını göstərir. Evlərin tipoloji xüsusiyyətində əhəmiyyətli rol oynayan interyerlərin tərtibatı da mühümdür. Bu baxımdan fərqləndirici əhəmiyyətə malik olan divar təsvirlərinin kompozisiyası, əsasən, bitki və həndəsi füqurlardan təşkil olunmuşdur [3;s.133].

Qərb bölgəsi kəndlərində qohumluq əlaqələrinin erkən pozulmasında, bu əraziyə tez-tez hücum edən qonşu dövlətlərin və yerli ağaların əhalini dözülməz istismar etmələrinin də xeyli təsiri olmuşdur. Bu hücumlardan və istismardan baş götürüb qaçan əhalinin bir hissəsi ərazinin içərisində (Gürcüstan ilə sərhəddən xeyli aralı) yerləşən aran kəndlərinə pənah gətirmiş, bir hissəsi isə qonşu Gəncə və Qarabağ ərazisinə köçüb getmişdir. Azərbaycanın bir sıra qəzalarında (Gəncə, Cavanşir, Quba, Lənkəran və s.) qazax tayfalarının məskun olduğu yaşayış məntəqələrinin olması da bu fikri təsdiq edir [4; s.218]. Xırda tikililərdən ibarət olan möhrə evlərin həyətləri şəhər küçələrinə açılırdı. Belə evlərin şəraitinə kərpic evlərdən aşağı səviyyədə idi. Belə ərazilərdə yerləşən evlərə “tünlük” (basırıq, sıxlıq olan) evlər deyirdilər [1;s.867]. Burada küçələr Azərbaycanın digər şəhərlərindən fərqli olaraq nisbətən düz idi. Şəhərdəki evlərin əksəriyyəti daşlardan tikilmişdi. Onlar çiy kərpicdən hörülmüş həyətlərdə yerləşirdi [5; s.45].

Gəncə ərazisində qədim zamanlardan başlayaraq yerli inşaat materiallarından səmərəli istifadə etməklə, bütün dövrlərin məişət tələblərinə cavab verən müxtəlif ev tipləri formalaşmışdır. Bunların çoxunu mükəmməl inşaat texnikasına malik olan və daimi səciyyə daşıyan hörgülü evlər, az bir hissəsini isə səyyar səciyyə daşıyan yüngül çubuq konstruksiyalı müvəqqəti ev tipləri idi. Mükəmməl memarlıq quruluşuna malik daimi (hörgülü) evlərin tək və çoxotaqlı olmaqla tarixən müxtəlif tipoloji növləri meydana gəlmişdir. Yeri gəlməşkən, daimi yaşayış evləri plan quruluşuna, yerləşmə vəziyyətinə və hündürlük səciyyəsinə görə də bir-birindən fərqlənmişlər. Məhz buna görə də tarixi təkamül nəticəsində daimi evlərin yeraltı (kühül, qazma, gəmrə, pəyəbaşı, tövlə-səki, qaradam) və yerüstü (zirzəmili, səkili, kürsülü, dəkkəüstü və mərtəbəli və s.) olmaqla müxtəlif tipoloji növləri formalaşmışdır. Şəhərdə əhalinin sosial-iqtisadi və mədəni-texniki səviyyəsinin müxtəlif olması üzündən ənənəvi ev tiplərinin xeyli qismi XIX-XX əsrdək gəlib çatmışdır. Hələ XIX əsrin əvvəllərində 1737 belə ənənəvi tikilmiş evlər mövcud idi. Onlardan 213-ü Qalada, 792-si “Dik küçə”də, 732-si şəhərin Bağbanlar hissəsində yerləşirdi [6; səh.7].

Daimi səciyyə daşıyan hörgülü evlər istehsal təsərrüfatının yaranması ilə bağlı olub patriarxal ailə icmalarına məxsus idi. Arxeoloji araşdırmalardan anlaşıldığı kimi, Eneolit qəbilələri bir-birinin yanında planlaşdırılmış təkotaqlı, nadir hallarda isə ikibölməli evlərdə yaşayırdılar. Qəbilələr tez-tez təcavüzə məruz qaldıqlarından ailə icmalarına məxsus evlərin və təsərrüfat tikililərinin bir-birinin yanında və ya yaxınlığında tikilməsi ənənə halını almışdı. Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrünə aid aşkar olunmuş çoxtəbəqəli yaşayış yerləri məhz bu cür sıx məskunlaşmanın nəticəsində yaranmışdır. Kür və Araz çayları vadilərində məhz bu cür dördkənc, yaxud dairəvi planda tikilmiş möhrə və ya kərpic evlər geniş yayılmışdır. Belə evlərin ən tipik nümunələrinə Urmiya gölü ətrafında, Naxçıvan, Mil-Muğan, Qarabağ, Gəncə - Qazax abidələrində təsadüf olunur.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində inşaat texnikasının təkmilləşməsi sayəsində yerüstü evlərin müxtəlif tipləri: daxal, tatı, tövlə-səki, hambalalı, qoçlu, dirəkbarı, kərtmə, cımqa, şirvani, salyani, damda-baca, günbəzli ev və inşaat texnikasının sonrakı təkamülü nəticəsində hörgülü evlərin zirzəmili, kürsülü, yerüstü, dəkkəüstü, təkotaqlı, dəhlizli, eyvanlı, bir və ikimərtəbəli, küləfirəngili və s. olmaqla, çoxsaylı tipoloji növləri yaranmışdır. Bəzən yaşayış evləri təsərrüfat tikililəri ilə vahid inşaat kompleksi təşkil edirdi. Çoxotaqlı evlər əksər hallarda yan-yana üfüqi, bəzən isə şaquli vəziyyətdə alt – üst mərtəbəli olmaqla, iki cür quruluşda planlaşdırılırdı. İkimərtəbəli evin üst mərtəbəsi, adətən, yaşayış, alt mərtəbəsi isə məişət və təsərrüfat (anbar, tövlə, tən-dirxana, mətbəx və s.) məqsədlərlə istifadə olunurdu. Zirzəmili evlər, əsasən, şəhər və şəhər tipli qəsəbələr üçün səciyyəvi olmuşdur. Bir qayda olaraq imarət tipli daş evlər zirzəmili tikilirdi. Bu halda zirzəmi təsərrüfat məqsədi ilə, ən çox isə anbar kimi istifadə olunurdu. Xalq yaşayış evləri, habelə dam örtüyünün formasına (yastı, balıqbeli, günbəzli, damdabaca, çatma damlı) və örtük materialına (torpaq, qamış, lığpuş, taxtapuş, sufal - kirəmit, tənəkə) görə də bir-birindən fərqlənirdi. Yaşayış evinin tipindən asılı olaraq, onların memarlıq ünsürləri (bünövrə, divar, döşəmə, dam, eyvan, başmaqçıxan, pilləkan və s.), inşaat texnikası,

işıqlandırma və qızdırılma sistemləri bir-birindən seçilirdi. Bölgənin iri şəhərlərində, xüsusilə Gəncədə və onun ətrafında orta əsrlərdə günbəzli ev tipləri geniş yayılmışdır [7;s.111].

Ənənəvi yaşayış evləri, habelə otaqların düzülüş qaydasına (kəllə-baş, əndərun-birun, dəhlizli, tövlə-səki, alt-üst, balaxanlı, ləməli və s.) görə də fərqlənirdi. Evlərin tipi onun məişət bölmələrinə (yataq, yemək, qonaq otağı, mətbəx, dəhliz, eyvan, seyvan, küləfirəngi, pilləkən qəfəsesi, ləm və s.) əsaslı təsir göstərmişdir. Bir sıra zəruri divar aşırımları və evin daxili sahmanını tənzimləyən məişət ünsürləri (camaxatan, taxça, dolab, çıraqdan, sərdan, rəf, yük yeri, çarpayı, taxt, habelə döşəməyə salınmış həsir, keçə, nəməd, xalça-palaz, dör-döşəyi, nimdər, püştü, mütəkkə) ənənəvi ev tipləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Ənənəvi ev tiplərinin bir qisminə ocaq evin ortasında, baca onun damında, qapı-pəncərə cənub və ya cənub-şərq səmtindəki divarda yerləşirdi.

Bölgədə antik şəhərlərin yaranması ikimərtəbəli, yaxud kürsülü (səkili) evlərin artmasına təkan vermişdir. Yonma daş və ya bişmiş kərpicdən tikilən iki, yaxud çoxotaqlı, geniş pəncərəli şəhər evlərində buxarı, taxça, dolab, camaxadan, yük yeri, rəf kimi bir sıra zəruri məişət ünsürlərinin peyda olması mənzilin daxili sahmanında xoşagəlimli səliqə yaradılmasına imkan vermişdir. Etnoqrafik müşahidələr zamanı məlum oldu ki, şəhərdə və ona bitişik qəsəbələrdə bu sayaq evlərin müxtəlif nümunələri son zamanlaradək qalmışdır. Feodalizm dövründə şəhərlərdə ev tikmə təcrübəsi daha da təkmilləşməklə, kənd evlərinə də təsir göstərmişdir. Bu evlərdə mətbəx, anbar, təndirxana, balaxana və s. təsərrüfat-məişət ünsürləri tədricən arakəsmə divarla digər otaqlarından ayrılmağa başlamışdır. Birmərtəbəli evlərdə məişət və təsərrüfat tikililəri çox vaxt yaşayış binası kompleksindən kənarında inşa edilirdi. İkimərtəbəli binalarda isə, adətən, evin alt mərtəbəsində dükən və ya emalatxana, yaxud tövlə yerləşir, üst mərtəbədəki otaqlar yaşayış məqsədilə istifadə olunurdu. Köhnə Gəncənin qazıntıları nəticəsində üzə çıxarılan xarakterik Gəncə hörgüsünün əsas xüsusiyyəti çaydaşı ilə kərpicin birlikdə müəyyən naxışla işlədilməsidir. Gəncədə bu hörgü çaydaşının ətrafını çərçivələyən kərpic şəklində təzahür edir. Arran memarlıq məktəbinə daxil olan Gəncə hörgüsünün əsas xüsusiyyəti onun çoxrəngli olmasıdır [8:s.31].

Şəhərdə feodal sarayları və əyanlara məxsus imarət tipli yaşayış binaları da mövcud idi. İndi də elitər təbəqələr tərəfindən belə evlərin tikilməsi ənənə xarakteri almışdır. Xalq memarlıq ənənələrindən bəhrələnən saray tipli binalar, adətən, peşəkar bəna və memarların köməyi ilə inşa olunur. Azərbaycanda bu tip binaların tikintisi daş və kərpic memarlığı olmaqla, iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Şirvan-Abşeron memarlıq mərkəzi daş tikililəri ilə səciyyələnirdi. Aran – Gəncə, Təbriz, Marağa və Naxçıvan inşaat mərkəzləri isə kərpic memarlığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Hər iki halda saray kompleksinin memarlıq görkəminə, onun daxili və zahirli tərtibatına xüsusi diqqət yetirilirdi. Son orta əsrlərdə imarət tipli kərpic binaların divar hörgüsündə kaşı üzlüklərdən istifadə olunduğu nəzərə çarpır. 1823-cü ildə Gəncədə 1500 belə evlərə rast gəlinmişdir [1; s.885]. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkədə yaranan mədəni-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq, əhalinin sosial-məişət şəraitində baş verən irəliləyişlər ənənəvi ev tiplərində bir sıra yeni elementlərin (ləmə,

balaxana, tənəbi, eyvan, seyvan, aynabənd, külafirəngi, mətbəx, dəhliz və b.) yaranmasına, beləliklə də, yaşayış binasının kompleks halına düşməsinə səbəb olmuşdur [9; s.119].

Gəncənin şəhər tipli yaşayış məskənlərinin xüsusiyyətlərindən biri də onlarda, evlərin fasadının həyətə tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikasi ilə bağlı olan belə planlaşdırma bütün müsəlman Şərqi üçün xarakterik idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və eyvanlar, milli ornamentlərlə bəzədilmiş geniş darvaza və alaqaşlar və s.) meydana gəlmişdir.

Şəhərin baş memarı ilə söhbət zamanı məlum oldu ki, şəhərdə tarixən inşa edilən evlərdə həyət və eyvanlar olmuşdur. Buxarilər günbəzvari bağlanmışdır. Evlər əsasən gillə suvanırdı. Kasıb evlər ayıbalası, varlı evlər kərpicdən tikilirdi. Evlərin özülü çaydaşı, gil, torpaq və saman ilə doldurulurdu. Dam örtüyü gümbəzvari tikilirdi ki, suyu da axıtsın. Eyvanlarda sütunlar var. Həyətlərdə hamıda təndir olub. Gəncəçayın aşağı axarında tikilən evlər kürsülü, yarızirzəmili olmuş və XIX əsrin sonlarından isə iki mərtəbəli evlər tikilmişdir. Rus hərbi – mühəndislərin çertyojları əsasında 1912-13-cü illərdə tikilən evlərin çardaqları taxtadan yığılmağa başlamışdır. Gəncədə 800-dən artıq tarixi abidə və mədəni irs var. Qədim abidələrin bərpasında müxtəlif şəhərlərdən bərpaçılar və mütəxəssislər dəvət olunur ki, orijinalıq itməsin. Bu baxımdan memar kiçik bir faktı deyərək bildirdi ki, “Çökək hamam”ının bərpa etməkdən ötrü o zaman inşaat işlərində istifadə olunan materiallardan – süd, yumurta, gəc, ağ torpaq və s. istifadə edilib.

Şəhərdə torpaq azlığı, əhalidə qohumluq münasibətlərinin güclü olması, onların bir – birinə yaxın mənzil tikmələri “kom” və “nizamsız” yaşayış məskənlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər bir komda 8 – 10 həyət yerləşirdi. Belə mövcudluq “topalar məhəllə”si adlanırdı. Zaman keçdikçə həyətdə qohum olmayan ailələr də məskunlaşırdı. Yaşayış və təsərrüfat binalarının üzvü əksər xalqlarda olduğu kimi şərqə, qərbə, cənuba doğru tikilirdi [10;s.320]. Bina tikmək üçün əvvəlcə evin kalafası qazılaraq içərisindən çıxan torpaqla evin qənsərində şirvan tipli əl damı tikilirdi.

XX əsrin 30-cu illərində başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yeni təsərrüfat formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq xalq yaşayış məskənlərinin yeni tipi - kolxoz və sovxoz şəhər ətrafı qəsəbələr, vahid memarlıq-layihə prinsipləri əsasında salınmışdır. Belə məskən tiplərinin əsas memarlıq - plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını birləşdirirdi. Belə qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikilmiş yaraşığı binaları ilə də diqqəti cəlb edir. Baş küçə boyunca eninə yerləşdirilmiş qəsəbə küçələrində evlər küçənin hər iki tərəfi boyunca ardıcıl düzülür. Belə ev tipləri işıqlı olması üçün aynabəndli tikilirdi. Bu baxımdan böyük şairimiz Səməd Vurğunun əsərlərində də biz tez-tez qəsəbə, kiçik şəhər (yəni şəhər tipli qəsəbə) ifadələrinə rast gəlirik. Məsələn:

Arazdan arx gəldi, su gəldi Milə,
 Bir ilə salındı kiçik bir şəhər.
 Yer qazdı, daş yondu insan əlilə
 Dayandı üz-üzə aynəbənd evlər [11; s.41].

Şəhər sakinlərinin məlumatından aydın olur ki, şəhərdə tikilən evlərdə bişmiş kərpicdən (qırmızı kərpic) də geniş istifadə olunmuşdur. Bişmiş kərpic yerli gil materiallarından kустar sənətkarlıq karxanalarında hazırlanırdı. Bunun üçün gildən yoğrulmuş palçıq çiy kərpic formasında qəlibləndikdən sonra, hərərətdən aslı olaraq bir həftə müddətində açıq havada saxlanılır, daha sonra sobalarda bişirilirdi. Burada ölçüləri 22x22x5-7 sm, 17x17x6x5-7 sm olan “qızarmış” kərpicinin və ölçüləri 24x11-12x7-8 sm və 24x11x6x5-1 sm olan “rus” kərpicinin yayıldığını göstərmək olar [12; s.41]. Bişmiş kərpic zavodları bu gün də Gəncəbasar bölgəsində mövcuddur. Maraqlı burasındadır ki, şəhərdə tikilən hər hansı bir tikili şəhər memarlığına uyğun olaraq qırmızı kərpicdən tikilir. Bu artıq ənənə halını almışdır.

Etnoqrafik müşahidə zamanı aydın oldu ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində orta tavanlı əhali ev tikintisi zamanı bişmiş kərpiclə, çiy kərpicə yanaşı istifadə edərək işlətməyə üstünlük vermişdir. Belə ki, evin fasad divarları bişmiş kərpiclə, otaqların arakəsmələri isə çiy kərpiclə hörülürdü. XIX əsrin ev hörgülərində möhrə və çiy kərpiclə yanaşı, daşdan da istifadə edilmişdir. Qərb bölgəsindən keçən Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Axınca, Əsrik, Həsənsu, Ağstafa, Coğaz, Tərsçay, Qabırrı, Kür və b. çaylar və onların qollarının yataqları çay daşı ilə zəngin olmuş və ondan geniş istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait mövcud olmuşdur. Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin tikintisində çaydaşından fərqli olaraq qayadaşı (kötürdaşı), bir qayda olaraq, xam və işlənmiş şəkildə istifadə olunurdu. XIX əsrdə şəhər əhalisi tikinti daşlarını Daşsalahlı, İncili, Ağköynək, Musaköy, Zəyəm, Daşkəsən, Murut mədənlərindən, daş karxanalarından əldə edirdi. Çayın güney sahilində tikilən evlər xətt üzrə, qalan evlər isə topa kom formasında salınmışdır. Evlərin belə salınmasına Şərur – Dərələyəz mahalında da rast gəlinir [13: s.96].

Şəhərdə inşaat materialları asanlıqla əldə edilən və nisbətən tez tikilib başa çatdırılan yüngül konstruksiyalı yerüstü evlər üstünlük təşkil edirdi. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüngül konstruksiyalı çubuq (qarğı, qamış) evlərin müxtəlif lokal - məhəlli səciyyəli adları məlum olmuşdur. Belə ki, onlar Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində “çovustan”, Quba-Xaçmaz bölgəsində “çubuq ev”, “darbənd”, Muğanda “qom ev”, “hörmə ev”, Şəki-Zaqatala bölgəsində “çubuq hörmə”, “çəpərə ev”, “çitəmə”, Şirvanda “qarğı ev”, “qamış ev”, “tapan ev”, qərb bölgəsi və Gəncəbasarda isə “durma” adlanırdı. Şəhər sakinləri də təsdiqlədilər ki, Qərb bölgəsində “durma” tipli yaşayış evinin iki forması - yay evi və müvəqqəti daldanacaq kimi nəzərdə tutulan “qarğı durma” (buna bəzən “qamış durma” və ya “çubuqhörmə” də deyirdilər) və qış evi kimi daimi istifadə edilən “kərpic durma” geniş yayılıb. Qarğı durma sadə quruluşa malik olmaqla, adətən 3,5 - 4x7 - 8 m ölçüdə tikilirdi. Bunun üçün evin dövrəsi boyunca 1,5 - 2 m aralı basdırılmış dirəklərə sıyrıqla 4 yoğun qarğı (özək) köndələn bənd edilir, arası qarğı ilə hörülür,

divarları içəridən və çöldən saman qatılmış pəlçiqə qalın suvanırdı. Ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq durma bir və ikigözlü tikilirdi. İctimai inkişafın və inşaat ənənələrinin təkmilləşməsinin sonrakı mərhələlərinə uyğun olan buxarı, yük yeri (camaxatan), rəf, taxça, dolab kimi divar açırmaları qarğı durmada olmurdu. Durmanın dam örtüyü dirəklər üzərində qurulurdu. Dirəklərin haçasına kərən (yoğun tir, mil) atılır, arasına pərđi döşənir, avarla (carcı, heşən, cil və lıq qarışığı) örtülərək torpaqlanırdı. Dam örtüyündə maililik yaratmaq üçün orta dirəklər (ana dirəklər) kənar dirəklərə nisbətən hündür qoyulurdu. Xalq yaşayış evi fondunun təşkil edən evlərin hər birinin etnoqrafik səciyyəsinə aydın olur ki, zaman-zaman inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, iqtisadi – texniki imkanların artması, əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ev tiplərinin də yeniləşməsinə, yeni-yeni memarlıq – inşaat elementləri ilə təchiz olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır [14; s.19].

Gəncədə və Gəncəbasarda yaygın ev tiplərindən biri də “şirvani” evlər idi. “Şirvani” evlərin dam örtüyü balıqbeli formasında olub, xeyli alçaq düzəldilirdi. Bunun üçün ana tiri kəllə divarı üzərinə qaldırılıb üstünə, hər iki tərəfə maili olmaqla pərđilər döşənirdi. Şirvani evlərin dam çardağında “səlim ağacı” (ana tir) işlənmir, evin kəlləsində tikilən seyvandan fərqli olaraq uzunluğu boyunca eyvan yerləşdirilirdi. Bəzən kəllə divarı üzərinə qaldırılmış ana tir qoşa qoyulurdu. Qoşa tiri evlərin damını tikərkən pərđilər təkə yan yamaqlara döşənmir, həm də evin bel hissəsini tamamlayırdı. Belə evlər interyerdə yanlara doğru maili, eksteryerdə isə balıqbeli şəkli alırdı. Şirvani evlər daşdan və çiy kərpicdən inşa edilirdi [12; s.53].

XIX əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadi və texniki imkanların artması, inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilişindən sonra (1883-cü il) qonşu ölkələr və şəhərlərlə müntəzəm əlaqələrin təmin edilməsi nəticəsində əhalinin məişətində daha mürəkkəb memarlıq-konstruksiya quruluşuna malik ev tipləri meydana gəlmişdir. Bu ev tipləri arasında “ışıqlı ev”, “ağ otaq”, “tənəbi ev”, “aynabəndli ev”, “imarət”, “malikanə”, “mülk”, “qəsir” və s. adlarla məlum olub, əsasən iqtisadi cəhətdən təmin olunmuş varlıqlara məxsus idi [15; s.37]. Adətən, belə evlər hündür daş hasarlarla əhatələnir, giriş və ya alaqapılarla təchiz olunur, xarici kompozisiyanın həlli və onun tərkib hissələri ilə seçilir, sıra tağları, sıra sütunları, daş şəbəkəli tavanı və ağac şəbəkəli qapı və pəncərələri ilə diqqəti cəlb edir, interyerdə divar səhtləri və tavanları zəngin bədii tərtibatla işlənilirdi. Gəncədə belə ev tiplərinə tez-tez rast gəlmək olardı. Bölgədəki yerüstü evlərin, xüsusən “ağ otaq”, “daş otaq” və imarətin damı yastı olurdu. Atatürk prospekti 244 ünvanında yerləşən XIX əsrdə tikilmiş Ziyadxanovların ikimərtəbəli mülkü (binada hal-hazırda Gəncə Tarix Diyarşünaslıq muzeyi yerləşir) belə tipli evlərdəndir. Nəsim bəy Yusifbəyli küçəsi 21 ünvanında yerləşən Yusifbəyilər mülkünün tikilməsində Şərq və Qərb memarlıq üslubuna üstünlük verilmişdir. Ev sakini 77 yaşlı Rəfat Cuvanlınski (Nəsim bəy Yusifbəyinin bacısı oğlu) ilə söhbət zamanı məlum oldu ki, ev Usubbəy tərəfindən 1877-ci ildə inşa edilib, əsas materialı kərpic olmaqla Gəncə hörgüsü üslubu ilə tikilib. Xarici görünüşünə görə ev hazırda orijinal görkəmini saxlayır. Evin bir otağının döşəməsi kərpic olduğundan “kərpicli otaq” (otaqda namaz qılındığından kərpiclə döşənib) adlanıb. Zirzəmisə tağlıdır və digər evlərdən ona görə fərqlənir ki, zirzəmisinin döşəməsi və çardağı ağ

torpaqla və qumla örtülüb. Adətən zirzəmidə taxıl saxlanılıb. Evin özülündə də ağ torpaqdan istifadə edilib. Ümumiyyətlə, ev tikildikdən sonra nəmişlikdən qorunmaq üçün evin dörd tərəfi yenidən 0,5–1 metr qazılaraq özülün yanından ağ torpaq tökülüb. Arakəsmə divarların eni təxminən 70 sm-dir və kərpiclər kvadrat şəkilli hörülüb ki, hava sistemi hərəkətdə olsun. Ev yayda sərin, qışda isti olur. İnformator qeyd etdi ki, eyni zamanda evin həyətinə 300 ildən çox yaşı olan kərpicdən, ağ torpaq və qumdan tikilmiş ev də olub ki, divarlarının qalınlığı 1,5 metr olub. Döşəməsi kərpic olub. Evi Usubbəy dayəsinə hədiyyə edibmiş. Evin qalıqları yaxın zamanlarda dağıdılıb.

Bölgənin iri şəhərlərində, xüsusilə Gəncədə və onun ətrafında səciyyəvi yerli xüsusiyyətə malik olan günbəzli ev tipləri geniş yayılmışdır [16; s.213]. Bu binalar həm daxili quruluşlarının, həm də planlarının təşkili cəhətindən yerüstü qaradamlara çox yaxındır. Belə evlər planda uzunsov düzbucaqlı şəklində bir yerləşəndən ibarət olub, tağtavanı andıran günbəzlə örtülmüşdür. Belə yaşayış binaları yalnız örtüklərinin konstruksiyaları ilə deyil, bəlkə planlarının bəzi xüsusiyyətləri ilə də başqa tip evlərdən fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən başlıcası evin tərkibində eyvanın olmamasından ibarətdir [3; s.52]. Bu gün də Gəncədə belə ev tiplərinə rast gəlmək mümkündür.

Yeri gəlmişkən, günbəzli evlərin inşa tarixi XVII – XVIII əsrlərə aid edilir. Günbəzli evlər əsasən müdafiə istehkamı xarakterik xüsusiyyəti daşıyır. Plan konfigurasiyası baxımından günbəzli evlər iki cürdür. Birinci qrupa ellipsvari qübbə ilə örtülən düzbucaqlı planlı, ikinci qrupa isə çatma – şişbucaq qübbəli və kvadrat planlı tikililər daxildir. Şəhərin köhnə Şahsevən məhəlləsində Şahsevən məscidinin yaxınlığında memarlığın iki qiymətli yadigarı qalmaqdadır. Bunlar Azərbaycan memarlığında geniş istifadə edilmiş günbəzlilər arxitekturası tipinə aid olsa da, yaşayış evləri kimi spesifik memarlıq elementlərinə görə yerli səciyyə daşıyır. Eksteryer və fasad sadədir. Kvadrat planlı “Gəncə hörgüsü” tipli divarlar yuxarıdan qübbə ilə örtülmüşdür. Qapı və pəncərələrin üstü bişmiş kərpiclə tağvari hörülmüşdür. Günbəzlərin həm memarlıq kompozisiya və həm də konstruksiya cəhətindən əhəmiyyətli mənaya malik olmasını, onların qədim tipli ev örtüklərinin mərkəzlərində açırımqurma ənənəsinin yeni formada davamı kimi izah etmək olar. Qədim tipli evlərin işıqlandırılması üçün təyin olunan bu açırımlar, sonrakı dövrlərdə yaşayış binalarının müasir formadakı pəncərələrlə işıqlandırılması ilə əlaqədar olaraq göstərilən tərzdə kiçik günbəzlərlə qapadılmışdır [3; s.133]. N.Gəncəvi 122 ünvanında yerləşən XIX əsrdə inşa edilmiş mülkün də zirzəmisində iki otağı günbəzlidir. Hazırda F.Əmirov adına 1 saylı musiqi məktəbi yerləşən evin böyük günbəzli otağı musiqi zalı kimi istifadə edilir. Otağın uzunluğu 17 metr, eni 5 metrdir. Pəncərələrini rəngli şəkəklər bəzəyir.

XIX əsrə qədər evlərin kompozisiya quruluşunda küçə ilə mənzil bilavasitə əlaqələndirilmədiyindən bu evlərdə giriş qurulmurdu. Lakin XIX əsrdə artıq bir çox yaşayış evlərində girişlərin yeni memarlıq formalarında tikilməsi də müşahidə olunur [3; s.86]. Belə ki, bu girişlər astanadan, küçəyə açılan darvazadan, evin həyət qapısından və bunun üstündə müxtəlif formalarda qurulmuş taxtapuşlardan təşkil olunurdu. Taxtapuşlar əl damı rolunu oynayır. Buraya əsasən aftafa, ləyən, müxtəlif təsərrüfat alətləri qoyulurdu. Sonralar bütün günbəzli

evlərdə girişlərin düzəldilməsinə başlanılmışdır. Sadə, günbəzsiz tip yaşayış binaları eyvansız olaraq bircərgəli planlaşdırma prinsipini saxlayaraq, bir-birindən otaqlarının sayına görə fərqlənir.

Beləliklə, Gəncə şəhərinin xalq yaşayış evlərinin tipoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırarkən məlum olur ki, ən qədim dövrlərdən tutmuş bu günə kimi tarixi-təkamül prosesində ibtidai insanların təbii - süni mağaralardan başlayaraq müasir evlərə kimi çox böyük təkmilləşmə və zənginləşmə yolu keçmişdir. Xalq yaşayış evlərinin yeni inşaat ənənələri ilə zənginləşməsi xalq memarlarının yaradıcılığı ilə sıx surətdə bağlıdır. XIX-XX əsrin əvvəllərində inşa olunmuş yaşayış evlərinin bugünədək gəlib çatan nümunələrinin əsasında yerli xalq sənətkarlarının yüksək bədii memarlıq və zəngin inşaat ənənələrinə malik olduqları aydın görünür. Yerli inşaat materiallarının növ müxtəlifliyini, əhalinin xarakterini, həyat və məişət tərzini dərindən başa düşən xalq memarları qazandıqları empirik bilik və təcrübələrini nəsildən-nəslə çatdıraraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsində əməli rol oynamışlar.

Səriştəli sənətkarlar tərəfindən inşa olunan yaşayış evlərinin planlaşdırma üsullarının və arxitektura kompozisiyalarının formalaşmasında əsas xüsusiyyət kimi yerli iqlim və sosial-iqtisadi şəraitin təsiri vacibdir. Digər tərəfdən xalq memarlarının zaman-zaman yaratdığı fərqli yaradıcılıq mühitinin də böyük rolu olmuşdur. Taxtadan oyma naxışlı dekorativ tağbəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş vitraj, zərif işlənmiş şəbəkələr, bəzəkli eyvan və bir sıra başqa memarlıq üsürlərinin yaradılması və tətbiq edilməsi yaşayış binalarına təqdirəlayiq bir görkəm vermişdir. Xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik cəhətdən maraqlı doğuran məsələlərdən biri də onların plan quruluşunun öyrənilməsidir. Aparılan çoxillik etnoqrafik müşahidələr və memarlıq tədqiqatları Gəncə xalq yaşayış evlərinin kəllayı (kəlləzal), qoşa kəllayı və cərgəvi (düzdəmə) plan quruluşuna malik olduğunu təsdiq edir.[12; s.63]. Memarlıq ədəbiyyatında belə planlı evlərə, bir qayda olaraq, “T”, “II”, və “T” şəkilli evlər deyirlər. Plan quruluşuna görə bəzi evlər əsasən sadə düzbucaq, həmçinin “Q” və “P” şəklində olur və bütün evlərdə həyəət eyvan açılırdı. Eyvanları ona görə həyəət tərəf tikirdilər ki, evdəki adamları, xüsusən də qadınları küçədən görmək mümkün olmasın və toz, küçə hay-küyü onların rahatlığını pozmasın. Eyvanlar cənub və cənub-şərq istiqamətində qurulurdu [3;s.11]. Əhməd İsayevin yazdığına görə, qədimdən Gəncədə evlər formasına və tikilmə materialına görə əsasən dörd cür tikilib: kürsülü, gümbəzli, möhrə və daxıl. Bunlardan ən qədimi inşası çox sadə və asan olan möhrə evlərdir. Ağ torpaqdan pəlçiq yoğurub kündə-kündə onu təməl boyu düzürlər. Bir cərgə quruyan kimi ikinci cərgə düzülür və s. möhrə evlər yayda sərin, qışda isti olur. Belə evlərin qalıqları ən çox Bağbanlar qəsəbəsində indi də durur. Lakin illər keçdikcə yerli inşaat materialı olan qırmızı kərpicdən daha çox istifadə edilməyə başlanıb. Ətrafı hasarlı, darvazı isə tağlı qədim kərpic evlər hal-hazırda da Gəncədə qorunur. Evlərin barıları nəmişlikdən qorunmaq üçün bir-iki cərgə çaydaşı ilə hörülüb, sonra isə ikiqat qıyqacı, çəpəki kərpiclə yenə bir-iki cərgə daş, yenə kərpic, bu dəfə əks istiqamətə. Evlərin səmti mütləq qibləyə doğru tikilir ki, işıq düşsün, soyuq şimal küləyindən qorunsun. [17; 154]

Ümumiyyətlə, evlərin formaları şəhərin çoxəsrlik tarixi ərzində meydana

gələrkən inkişaf etmiş, ənənələr və empirik biliklər hesabına zənginləşmiş, sosial-iqtisadi proseslərin fəal təsiri ilə yeni tip və formalara uyğunlaşaraq, maddi mədəniyyət elementlərinin birincisinə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən, həyət sahəsinin həcmindən və planının quruluşundan asılı olaraq yaşayış evləri cərgə ilə yan – yana, kəlləyi (“T” varı) və qoşa kəlləyi (“II”varı) plandadır. Ozan məhəlləsində yerləşən həyətlərin bəzilərindən su arxı, əksəriyyətindən isə kəhriz keçirdi. Həyətin münasib yerindən həmin kəhrizə lağım atılmış və kərpiclə tağbənd edilərək pilləkən qoyulmuşdur. Evlərin uzun illər boyu çökməsini şərtləndirən bu kəhrizlər hal-hazırda doldurulmuşdur. Çökməyə təkcə kəhrizlər yox, başqa, o cümlədən yeni binaların tikilməsi, kanalizasiya sisteminin çəkilməsi, köhnə evlərin sökülərək yeni daş binaların – imarət tipli evlərin inşası kimi və s. amillər daxildir. Abşeron ovdanlarına bənzəyən Gəncə kəhrizləri Ordubadda “qırxayaq” və ya sadəcə olaraq “çəşmə” adlanır. “Qırxayaq”lar sərin olduğundan burada tikilmiş taxçalarda meyvə, süd, ət saxlanılır. Belə təbii soyuducuda saxlanılan ərzaq uzun müddət öz keyfiyyətini itirmir [18: s.101].

Eyvanlı evlər planda «II» rus hərfi formasına malik olub, həm yarımzirzəmi, həm fasadının memarlıq tərtibatı nöqtəyi – nəzərdən Gəncə evlərinin səciyyəvi nümunəsini təşkil edir. Yarımzirzəmi mərtəbənin yaşayış binasının tərkibində olması, yaşayış otaqlarının yerin səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə hündürlüyə qaldırmaqla yaşayış üçün nisbətən əlverişli mikroiqlim şəraiti, həm də ailənin yaşayışında lazım olan ərzaq və ləvazimatın saxlanması üçün əhəmiyyətli yöndəmlilik yaradırdı [3; s.134]. Kəhrizin axması üçün zirzəminin hər iki tərəfindən tağvari, hündürlüyü təxminən 50-60 sm. olan, çay daşından hörülən yer qoyulurdu. XIX – XX əsrin əvvəllərində xalqın istifadəsində olan yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti dördkünc və düzbucaqlı (təkotaqlı yerüstü evlərin hamısı) planda tikilmiş birmərtəbəli evlərdən ibarət olmuşdur. Uzun zaman belə evlər həm yaşayış evi, həm də təsərrüfat tikililəri kimi istifadə olunduqlarından, digər plan quruluşlu evlərin tikilməsini lüzumsuz etmişdir. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, xalq sənətkarlarının yeni-yeni plan quruluşlu evlər tikmə bacarığı, başlıcası isə ailənin güzəranında məişət və təsərrüfat bölmələrinin bir-birindən qəti surətdə ayrılması nəticəsində evlərin yaşayış və istehsal-təsərrüfat hissəsinə bölünməsi prosesi başlamış, beləliklə, yeni plan quruluşlu evlər meydana çıxmışdır [14: s.34]. Belə plan quruluşlu evlərdən biri də cərgəvi (düzdəmə) variantında tikilən evlərdir. Cərgəvi (düzdəmə) planlı evlərdə otaqlar bir xətt boyunca cərgə ilə bir-birinə bitişik tikilirdi. Əsasən iki, üç və daha çox otaqlardan ibarət olan belə evlərdə bir-biri ilə əlaqə, otaqlararası eyvan, yaxud dəhliz (qovxana) vasitəsi ilə yaradılırdı. Belə otaqlardan, adətən, biri mətbəx kimi nəzərdə tutulur, digərləri isə qonaq və yataq otaqları kimi (“qış evi” və “yay evi” də deyilirdi) istifadə olunurdu. Bu otaq müəyyən müddət “gəlin otağı” kimi də işlədilir [19; s.49].

Cərgəvi plan quruluşuna malik evlərlə yanaşı, kəlləyi (kəlləzal) variantlı ev tiplərinə də rast gəlinir. Geniş yayılmış kəlləyi evlərin əsas xüsusiyyəti otaqlardan birinin planda inşa olunmuş bir və ya iki otağın kəlləsində tikilməsində “T” şəkilli forma yaratmasından ibarətdir. Belə evlərin hər ikisinin qapısı eyni

eyvana açılırdı. Belə plan quruluşlu memarlıq abidələri kimi məscidləri də görmək olur. Məsələn, “T” hərfi formasında tikilmiş məscid maraqlı abidələrdən hesab edilir. Ehtimal ki, memarların kiçik və dar məhəllələrdə böyük diametrlı günbəzlər tikməyə imkanları olmadığından, onlar iritutumlu binalar inşa etmək məqsədilə mərkəzi kvadrat yerləşkəyə bir tərəfdən uzunsov yerləşkə əlavə etməyə məcbur olmuşlar. Çox vaxt mütəxəssislər belə plan quruluşlu memarlıq nümunələrini əsasən Şirvan – Abşeron memarlıq məktəbinə məxsus olduğunu yazırlar [20; s.129].

Bölgə üçün xarakterik olan “bir necə otaqdan və eyvandan ibarət bir-mərtəbəli, ikimərtəbəli, “T”, “II”, “Γ” şəkilli, kəllayı, dolayı, cərgəvi (düz-cərgə) plan quruluşlu evlərdə tikilirdi” [21; s.25]. Belə plan quruluşlu imarət, ikimərtəbəli həyət evlərinin tikintisinə şəhəratrafında indi də rast gəlinir.

Xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasında digər bir variantı qoşa kəllayı evlərdir. Qoşa kəllayı evlərdə xətti planda tikilmiş otaqların hər iki başında köndələn otaqlar tikilir və planda “II” şəklini alırdı. Belə hallardan bütün otaqların qapısı eyni eyvana açılır, eyvanın qarşısı, bir qayda olaraq, şüşəbənd (aynabənd) edilirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Gəncədə ikimərtəbəli evlərin tikilməsi geniş vüsət almışdır. Onların alt mərtəbəsi, adətən, anbar, iş-istehsal otağı, dükan, emalatxana, bir sözlə, təsərrüfat - məişət bölməsini təşkil edir, üst mərtəbəsi isə yataq və qonaq otağı üçün nəzərdə tutulurdu. 1870-ci ildə dükanlı evlər şəhərdə 450-yə yaxın idi. Buraya sırf ticarətlə məşğul olan dükanlarla yanaşı, həm istehsal, həm də ticarətlə məşğul olan sənətkar dükanları da daxil idi. Burada düzcərgəli plan quruluşuna malik olan 7 karvansara, 1 zərboxana, 3 hamam (biri yeraltı hamam idi), 24 dəyirman, 600 metr uzunluq və 150 metr eni olan meydan var idi. Avropa şəhər meydanları ilə müqayisə ediləcək dərəcədə gözəl olan bu meydan, hər tərəfdən hündür çinarlarla əhatə olunmuşdur [22; s.78]. Plan cəhətdən Şirvanda olduğu kimi Gəncədə də kürsülü evlər düzdəmə, kəllayı və qoşa kəllayı olmaqla müxtəlif formada tikilir. Şəhər üçün ənənəvi yaşayış evləri arasında imarət tipli evlər daha mürəkkəb plana malik olması ilə fərqlənirdi. Varlı zümrələrə məxsus olan belə evlər el arasında çox vaxt “var evləri” adlanırdı. Bu evlərdə bəylik, aqalılıq otaqları olurdu ki, onların qarşısı şəkəkəli eyvanla əhatə olunurdu [19;49]. Məhəbbət dastanlarında “var evləri”, “xan evləri” adlanan imarət, saray, qəsir, tipli yaşayış evlərinin çoxsaylı təsvirlərinə rast gəlinir ki, bunlar da feodal cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsinə məxsus əhalinin yaşayış evi fondunu təşkil edirdi [23:s.16]. Sosializm quruluşu qurulduqdan sonra, hər yerdə olduğu kimi, burada da bu tipli evləri dövlət idarələrinə, məktəblərə, kolxoz - sovxozların iaşə obyektlərinə, fəhlələrə yaşayış evi adı altında hissə - hissə bölərək vermişdilər. Baxımsızlıq və istismar nöqtəyi – nəzərdən belə binalar tarix səhnəsindən silinməkdədir.

Beləliklə, bu gün də öz ənənəvilik xüsusiyyətini zənginləşdirən gəncəlilər ev tikərkən bəhs olunan plan quruluşlarından da istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Елизаветполь // Акты, собрание Кавказской Археографической Комиссией, т.2, 1868, 1096 с.
2. Кандуралов П. Г. Очерк виноградарство и виноделия в Шемахинском и Геокчайском уездах. Бакинской губернии, Сборник сведений по культуре ценных растений на Кавказе, вып. V, 1896, с.350
3. Salamzadə, Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanca yaşayış evləri. B., "Elm" nəşriyyatı, 1961, 220 s.
4. Vəliyev F.İ. Azərbaycanın Qərb bölgəsi əhalisinin yaşayış məskənləri (XIX – XX əsrin əvvəlləri), Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, "Nafta-Press" nəşriyyatı, №II, Bakı 2003, s.216-224.
5. Мевес В. Очерки Елизаветпольского уезда // «Кавказ», 1865, №35-37, 39-46.
6. Сегаль И.Л. Историко – статистический очерк города Елизаветполя, // «Кавказ», 1893, №51-52. с.7-78
7. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, Bakı 2007, 882 səh.
8. Мамедова Ф. "Политическая история и историческая география Кавказской Албании" Б.,1986, с.248.
9. Mustafayev A.N. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 səh.
10. Воронина В. Л. Материалы по народной архитектуре Кашка – Дарьинской области Узбекской ССР, Среднеазиатский этнографический сборник, т.2, М.,1978, стр.430.
11. Vəliyev F., Əfəndiyev R. Səməd Vurğun və Azərbaycan Etnoqrafiyası, "Çinar - Çap" nəşriyyatı, Bakı 2006, 203 səh.
12. Azərbaycan etnoqrafiyası.Üç cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s.384
13. Abdullayev A.İ. XIX və XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Şərur – Dərələyəz uezdində yaşayan azərbaycanlıların məskənlərinə dair, Azərbaycan tarixinə dair materiallar, Tarix muzeyinin əsərləri, №9, B.,1973, s.95-109.
14. Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərb bölgəsinin maddi mədəniyyəti, tarix elmləri üzrə doktorluq elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2010, 44 s.
15. Обзорение Российских владений за Кавказом, 1836, т.2., 388 с.
16. Kərimov E. "Azərbaycanın tarixi – etnoqrafik bölgələri", Tarix və onun problemləri, №3, II məqalə, B.,1998, s.210 -215.
17. İsayev Ə.M. Gəncə və Gəncəlilər. Bakı, "Çaşıoğlu", 2008. 556 səh.
18. Nəsirli M.N., Məmmədzadə K. Bir orta əsr yaşayış evi haqqında, Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, №3, "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1977, s.99 – 104.
19. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1977, 162 səh.
20. Nuriyeva H.Y. "XIX – XX əsrlərdə Abşeron xalq memarlığının öyrənilmə-

- sinә dair yeni materiallar”, Azərbaycan SSR Elmlәр Akademiyasının әdәbiyyat, dil və incәsәnәt seriyası, 1973, №1, 1973, sәh. 121-131.
21. Mәhәrrәmovа S.S. XIX – XX әsrin әvvәllәrindә Kіçik Qafqazın Cәnub – Şәrq rayonlarının tarixi-etnoqrafik tәdqiqi (Zәngәzur, Cәbrayıl və Cavanşır qәzalarının materialları әsasında), tarix üzrә elmlәр doktoru alimlik dәрәcәsi almaq üçün tәqdim edilmiş dissertasiyanın avtorefaratı, Bakı 2011, AzTU-nun mәtbәәsi, 55 s.
  22. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Баку 1958, с.189.
  23. Veysәlova V.R. Azərbaycan mәhәbbәt dastanları etnoqrafik mәнбә kimi, tarix üzrә fәlsәfә doktoru alimlik dәрәcәsi almaq üçün tәqdim edilmiş dissertasiyanın avtorefaratı, Bakı 2004, 26 s.

Гамзаева Нурлана Гариб кызы

ЖИЛЫЕ ДОМА ГОРОДА ГЯНДЖА В XIX-XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

С этнографической точки зрения Азербайджан является одним из самых уникальных регионов Кавказа. Конкретные социально-экономические, исторические особенности развития и культурные процессы этого места являются причинами формирования городской культуры азербайджанского народа. Появление такой ситуации стало результатом интенсивных торговых, экономических и культурных отношений между регионами Азербайджана на протяжении веков. Гянджа является неотъемлемой частью истории и культуры Азербайджана. На протяжении столетий наши города были тесно связаны, и в результате их взаимного влияния и обогащения была сформирована традиционная городская культура местного населения. С древних времен в Гяндже были сформированы различные типы домашних хозяйств, которые отвечают бытовым потребностям всех периодов, эффективно используя местные строительные материалы. Большинство из них были временными домами с прекрасными строительными технологиями и постоянными зданиями (кладка Гянджи считается основой Архитектурной школы Аррана), а небольшая часть из них - легкие деревянные строительные шаблоны. Исторически сложились разные типологические формы, с одно- и многослойными домами, с совершенными архитектурными структурами. Кстати, постоянные дома отличались друг от друга в зависимости от их плана, местоположения и высоты.

Hamzayeva Nurlana Qarib gizi

**HOUSES OF THE CITY OF GANJA
IN THE 19-20TH CENTURIES**

SUMMARY

From the ethnographic point of view Azerbaijan is one of the most unique regions of the Caucasus. Concrete social and economic, historical features of development and cultural processes of this place are the reasons of formation of city culture of the Azerbaijani people. Emergence of such situation became result of the intensive trade, economic, economic and cultural relations between regions of Azerbaijan throughout centuries. Ganja is an integral part of history and the culture of Azerbaijan. Throughout centuries our cities were closely coordinated, and as a result of their mutual influence and enrichment the traditional city culture of local population was created. Since ancient times in Ganja various types of households which meet household requirements of the entire periods were created, effectively using local construction materials. Most of them were temporary houses with fine construction technologies and constant buildings (the laying of Ganja is considered a basis of Architectural school of Aran islands), and small part of them - easy wooden construction templates. Historically there were different typological types, about one - and multilayered houses, with perfect architectural structures. By the way, constant houses differed from each other because of their plan, location and height.